

واکاوی تحول فکری متأثر از ورود صنعت چاپ و انتشار کتاب و مطبوعات در آستانه سال‌های مشروطه

دکتر مجتبی گراوند^۱ ظریفه کاظمی^۲ فرهاد پروانه^۳

چکیده

صنعت چاپ به عنوان پدیده‌ای نوظهور در قرن نوزدهم میلادی ایجاد شد. نخبگان سیاسی به منظور بسط اندیشه خود و تأثیرگذاری در میان طبقات مختلف و آگاه کردن افراد جامعه به نوشتن و چاپ کتاب و روزنامه پرداختند، تا مخاطبان‌شان را از تحولات غرب و کشورهای همسایه مطلع کنند و این مهم جز با کمک صنعت چاپ فراهم نمی‌شد. مسئله اصلی پژوهش پاسخ به این سؤال است: ورود صنعت چاپ، انتشار روزنامه و کتاب، چه تحول فکری را در آستانه سال‌های مشروطه ایجاد کرد؟ مقاله حاضر با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی - تحلیلی و با هدف بررسی تحول فکری ناشی از ورود صنعت چاپ در آستانه انقلاب مشروطه، به انجام رسیده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، ورود صنعت چاپ به ایران، انتشار روزنامه و چاپ کتاب، در افزایش آگاهی و اطلاع‌رسانی و بالاخره بیداری مردم در آستانه سال‌های مشروطه نقش بسزایی داشت.

واژگان کلیدی: ایران، مشروطیت، صنعت چاپ، روزنامه.

Analysis of intellectual development which is influenced by the arrival of the printing industry on the brink of constitutional

Abstract

Printing industry as a new phenomenon was created in the nineteenth century. Political elites to develop their ideas and influence among the various classes and inform the people began to write and publish books and newspapers, to inform the audience of developments in the West and neighboring countries. It was not possible but with the printing industry. The main research question is: how much influenced the arrival of the printing press, newspapers and books, on thoughts in the Constitutional era? This paper is a descriptive study which has done based on library studies to evaluate intellectual development that has caused by the arrival of the printing industry on the brink of revolution. Based on

^۱. استادیار و عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه لرستان Garavand.m@lu.ac.ir

^۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه لرستان، kazemi.zarife@yahoo.com

^۳. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه لرستان، farhad.parvaneh@yahoo.com

obtained information, the arrival of the printing industry in Iran, newspapers and books, increased the knowledge and awareness of people on the constitutional.

Keywords: Iran, constitutional, publishing, newspaper.

مقدمه

آمد و شد برخی افراد ایرانی که با هدف تحصیل یا سیاحت به غرب می رفتند، سبب آگاهی آنها نسبت به پیشرفت های آن کشورها شده و به مقایسه ایران با غرب پرداختند. همین زمینه و سرآغازی برای تلاش در رفع فاصله ها شد. ورود صنعت چاپ به کشور زمینه ساز انتشار روزنامه و کتاب در کشور و جذب علاقمندان به پیشرفت کشور گردید. روشنفکران و تجددطلبان برای تغییر در وضعیت مملکت خود، دست به اقداماتی زدند تا تحولاتی نظیر غرب را در کشور ایجاد کنند. در این راستا از جمله اقداماتی که انجام دادند انتشار روزنامه و چاپ کتاب بود تا به این ترتیب در قدم نخست، اسباب آگاهی هر چه بیشتر مردم را فراهم نمایند. افزایش آگاهی یکی از دلایل بروز نهضت مشروطیت و مشروطه خواهی مردم گردید.

این مقاله تنها به بررسی تحول فکری ناشی از ورود صنعت چاپ در آستانه سال های مشروطه می پردازد.

هدف کلی این پژوهش: بررسی کردن تحول فکری ناشی از ورود صنعت چاپ در آستانه انقلاب مشروطه می باشد.

روش تحقیق: برای انجام پژوهش حاضر با مطالعه دقیق منابع اصلی در این زمینه بصورت کتابخانه ای، مهمترین مطالب و مفاهیمی که نشان دهنده تحول فکری متأثر از ورود صنعت چاپ در ایران و آن هم در آستانه سال های مشروطه بود، استخراج و جمع آوری گردید و سپس با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی نیز به بررسی و تفسیر مطالب مورد نظر پرداخته شد.

پیشینه تحقیق

با توجه به مطالعات و بررسی های انجام شده در زمینه سابقه این پژوهش باید خاطر نشان کرد که آثاری در موضوع صنعت چاپ، تاریخچه و چگونگی پیدایش آن، انتشار کتاب و انواع روزنامه های دوران مشروطه و ... در طی سالهای گذشته و اخیر نگاشته شده است. هر کدام از پژوهش های انجام شده بصورت کلی و عمومی در مورد صنعت چاپ، تاریخچه و چگونگی شکل گیری آن و ... پرداخته اند و به نوبه خود دارای ارزش علمی خاص هستند.

از جمله منابع تحقیقاتی کتاب تاریخ تحلیلی مطبوعات می باشد که توسط محمد محیط طباطبائی به رشته تحریر درآمده وی در اثر خود به تاریخچه مطبوعات و شکل گیری روزنامه ها به صورت

مختصر پرداخته است. احمد رفیق در مقاله چاپ سنگی، به ورود صنعت چاپ به صورت کوتاه اشاره است.

در حالی که در تحقیق پیش رو سعی شده است که با رویکرد تخصصی پژوهشی جامع و مستقل شامل مهمترین تأثیراتی که ورود صنعت چاپ و انتشار کتاب و روزنامه در سالهای حساس مشروطه در ایران بر تحولات فکری مردم گذاشته است را مورد بررسی قرار دهد.

اوضاع ایران در آستانه مشروطه

در دوره قاجار با شکست ایران در جنگ های ایران و روس، استقلال مالی، اقتصادی و سیاسی ایران خدشه دار شد و دولت قاجاری را ناتوان کرده و روز به روز بر شدت مشکلات افزوده گشت. همین زمینه حضور قدرت های بزرگ در ایران را فراهم کرد که در وقایع سالهای بعد این کشور نیز تأثیر منفی بر جای گذاشت (پزشکی و دیگران، ۱۳۸۱، ۳۵؛ سلیمانی، ۱۳۷۸، ۴۸).

ناصرالدین شاه پنجاه سال پادشاهی کرد، در زمان او خواه و ناخواه پیوستگی میان ایران و اروپا بیشتر شد، و چیزهای بسیاری از تلگراف، تلفن، پستخانه و ضرابخانه، چراغ گاز، اداره پلیس و غیره از اروپاییان گرفته شد. وزارت خانه ها به شیوه اروپا برپا گردید، دارالفنون برای آموختن زبان فرانسه و برخی علوم دیگر، یکی در تهران و دیگری در تبریز بنیاد یافت (کسروی، ۱۳۹۲، ۳۰-۳۱).

در زمان ناصرالدین شاه امتیازات متعددی به بیگانگان داده شد، از جمله امتیاز توتون و تنباکو بود که سبب اعتراض و ناراضیتی (کسروی، ۱۳۹۲، ۲۶)،

قراردادهای استعماری مانند گلستان، ترکمانچای، امتیازات اقتصادی و تحمیل کاپیتولاسیون، بذر نفرت را در میان ایرانیان آگاه، بارور می ساخت و از سوی دیگر، ظلم و تعدی حاکمان، مردم را به ستوه آورده بود. در سال های قبل از انقلاب مشروطه، ناراضیتی مردم از دولت قاجار به اوج خود رسیده بود. بی کفایتی و ناتوانی شاهان و مدیران، فساد حاکم بر دربار، ساختار سیاسی کشور، نفوذ بیگانگان در این ساختار و ضعف و تسلیم دولت در برابر آنان؛ که با حضور روزافزون اتباع خارجی همراه شده بود، اکثریت مردم مذهبی و علما را نسبت به حکومت بدبین می کرد و نفرت عمومی علیه قاجار را دامن می زد (پزشکی و دیگران، ۱۳۸۱، ۳۴).

ناصرالدین شاه پنجاه سال پادشاهی کرد، در زمان او خواه و ناخواه پیوستگی میان ایران و اروپا بیشتر شد، و چیزهای بسیاری از تلگراف، تلفن، پستخانه و ضرابخانه، چراغ گاز، اداره پلیس و غیره از اروپاییان گرفته شد. وزارت خانه ها به شیوه اروپا برپا گردید، دارالفنون برای آموختن زبان فرانسه و برخی علوم دیگر، یکی در تهران و دیگری در تبریز بنیاد یافت (کسروی، ۱۳۹۲، ۳۰-۳۱).

در زمان ناصرالدین شاه امتیازات متعددی به بیگانگان داده شد، از جمله امتیاز توتون و تنباکو بود که سبب اعتراض و ناراضیتی و سپس لغو قرارداد شد، اما آغازگر بیداری در توده مردم گردید. (کسروی، ۱۳۹۲، ۲۶)

از مرگ ناصرالدین شاه به بعد شمارش معکوس برای سقوط رژیم قاجار آغاز شد. سایکس در مورد حکمرانان ایران معتقد است: «مادام که هر حاکمی در ایران خود عملاً یک دزد و راهزنی بیش نبوده و هیچ گونه کوششی برای بهبود اوضاع اتباع خود نمی کند افزودن امنیت مخصوصاً برای طبقه ی حاکمه که خون ملت را می مکند سود بیشتری دارد» (سایکس، ۱۳۷۰، ج ۲، ۶۷۸).

آشنایی با تحولات غرب

از زمان فتحعلی شاه به بعد، بر اثر روابط با دول اروپایی و انتشار اخبار انقلاب کبیر فرانسه و انقلاب های سال ۱۸۴۸ میلادی اروپا، به تدریج افکار و عقاید جدید سیاسی در ایران ظهور کرد و محیط اجتماعی تا حدی برای رشد و نمو افکار تازه آماده شد. در همان حال، روز به روز تعداد بیشتری از ایرانیان شرایط کشورهای اروپایی یا حتی هندوستان یا استانبول را با شرایط کشورشان مقایسه کردند. روز به روز ایرانیان بیشتری برای تحصیل، کار و مسافرت به اروپا رفتند. ضمناً مردان بزرگی نیز در آن عصر ظهور کردند که آراء و عقاید سیاسی و اجتماعی آنان در روشن ساختن افکار عمومی و آماده کردن مردم برای یک جنبش و نهضت سیاسی کاملاً مؤثر بود (شمیم، ۱۳۷۸، ۱۸۱-۱۸۲؛ کدی، ۱۳۸۷، ۸۰).

مهاجرین پرشمار ایرانی که برای کار به کشورهای همسایه مهاجرت می کردند نیز در افزایش اطلاعات مردم نسبت به اوضاع سایر کشورها و بالا بردن آگاهی های سیاسی مردم مؤثر بودند. در مورد فرهنگ، می توان امیرکبیر را بانی و مؤسس فرهنگ نوین ایران دانست زیرا او با احیاء روزنامه، تأسیس مدرسه دارالفنون، انتشار کتب فنی و بهداشتی، اعزام محصلین به اروپا و استخدام معلمین اروپایی در حقیقت نقشی از آمال و آرزوهای اصلاح طلبانه خود را جلوه گر ساخت. امیرکبیر تا حد ممکن در چاپ و نشر کتب و رسالات مفید علمی کوشید. از آن جمله چند دوره نقشه جغرافیا از ایران و پنج قاره ی عالم و یک نقشه جهان نما و دو جلد تاریخ ناپلئون و کتاب نظام ناصری تألیف بهرام میرزا قاجار و رسالاتی درباره ی لزوم تلقیح ضد آبله و امثال آنها به تشویق و همت وی چاپ و منتشر گردید (شمیم، ۱۳۷۸، ۱۶۳-۱۶۵).

امیرکبیر در بیداری ایرانیان و متوجه ساختن طبقات با سواد و ممتاز ایران به معایب و مفاسد اجتماعی و انحرافات سیاسی آن عصر، خدمت بزرگی انجام داد و اساس اقتباس از فرهنگ اروپایی را با تشویق ناصرالدین شاه به اعزام محصل به اروپا طرح و پی ریزی کرد و با تأسیس دارالفنون، کانون جدیدی برای تبادل افکار و آشنایی طبقه ی جوان به مزایای تمدن اروپایی ایجاد نمود (شمیم، ۱۳۷۸، ۱۸۲).

میرزا حسن خان سپهسالار، در زمان ناصرالدین شاه وزیر عدلیه و صدراعظم بود، وی از چگونگی اداره کشورهای اروپایی آگاهی داشت. تأسیس وزارت خانه ها از ابتکارات او بود و پیشنهاد سفر به اروپا را

نیز او به ناصرالدین شاه داد. حکمرانی گیلان، وزارت امور خارجه و حکمرانی خراسان از جمله سمت‌هایی بود که از سوی شاه به او اعطا گردید. غرب‌گرایی و بیگانه‌پرستی سپهسالار سبب خشم علما بود و شاه را ناگزیر ساخت که وی را از پست‌های کلیدی دربار عزل و به حکمرانی ولایات منصوب کند. میرزا ملکم خان اروپا دیده و شیفته آن نیز که در زمان صدر اعظمی سپهسالار، با وی همدم و همراز شده بود و دم از قانون می‌زد، برای تبلیغ اهداف خود روزنامه قانون را انتشار داد (صاحبی، ۱۳۸۷، ۴۷-۷۱).

نهضت ملی مشروطیت از نوع جنبش‌های آزادی‌خواهی طبقه‌ی متوسط شهرنشین بود. در این جنبش، همچون اغلب حرکت‌های اجتماعی، طبقات و گروه‌های مختلف مشارکت داشتند؛ طبقات و گروه‌هایی با افق‌های اجتماعی گوناگون و وجه‌نظرهای متمایز. روشنفکران اعم از اصلاح‌طلب و انقلابی، بازرگانان ترقیخواه و روحانیان روشن بین سه عنصر اصلی سازنده‌ی آن نهضت بودند. روشنفکران که جملگی در زمره‌ی درس‌خواندگان جدید به شمار می‌رفتند، نماینده‌ی تعقل سیاسی غربی و خواهان تغییر اصول سیاست و مروج نظام پارلمانی بودند. تکیه‌گاه فکری این گروه، در درجه‌ی اول، اندیشه‌های انقلاب فرانسه بود (آدمیت، ۱۳۸۸، ۳).

پس از وقوع رنسانس، چهره‌ی زندگی در اروپا دگرگون شد. تا جایی که می‌توان گفت همه چیز شکل نو و جدید پیدا کرد. از این رو، جدید و نو بودن، ارزش و ملاک مقبولیت به شمار آمد و در برابر، چنین القاء شد که دین و باورهای دینی گرایش به کهنه‌ها و مربوط به گذشته‌هاست، لذا باید آنها را کنار گذاشت و دین تازه‌ای براساس نیازها و مقتضیات جامعه‌ی جدید به وجود آورد (مزینانی، ۱۳۸۷، ۲۰۷-۲۴۵). همین دیدگاه منشاء تغییراتی در دیدگاه‌ها و تفکراتی شد که از غرب به شرق آمد. برای انجام اصلاحات و تحولات و بهبود یافتن اوضاع به ویژه در بخش اجتماعی و تلاش برای برابری شرق با غرب سعی کردند تا دین را کمرنگ و بلکه نادیده بگیرند.

در انقلاب مشروطه ایران دو نیروی روشنفکری و روحانیت نقش عمده‌ای داشتند (پزشکی و دیگران، ۱۳۸۱، ۳۹). از موثرترین افراد در جبهه روحانیت، سیدجمال‌الدین اسدآبادی بود؛ وی فردی آزاداندیش و طرفدار آگاه کردن هرچه بیشتر مردم بود که جان در راه اعتقاداتش نهاد. گوشه‌هایی از مبارزات فکری و فرهنگی سیدجمال شامل دفاع از اسلام در برابر مکاتب و اندیشه‌های مادی‌گرایانه دیگر، لزوم ترویج اندیشه اصلاح‌طلبی از منظر دین و مجهز شدن مسلمین به علوم و فنون جدید، بازگشت به اسلام نخستین یعنی اسلام بدون خرافه و پیرایه‌هایی که بر او بسته‌اند می‌شد (صلاح، ۱۳۸۷، ۱۰۱-۱۲۸).

تلاش برای تغییر وضعیت موجود و رسیدن به وضعیت بهتر با حفظ اصول و ارزش‌ها، تجددخواهی است. تجدد، اصطلاحی است که در قرن اخیر در کشورهای اسلامی از جمله ایران بسیار مورد استفاده بوده و از ره‌آوردهای تمدن غرب است. اما کسانی که این اصطلاح را در ایران

متداول کردند، تجدد را مستلزم پشت کردن به اصول و ارزش های دینی و سنت های بومی می دانستند (مهاجری، بی تا، ۱۲).

سیر افکار انقلابی علمی، مدنی، اجتماعی و سیاسی مغرب زمین به سوی ممالک اسلامی مشرق بطنی بود و به مقتضای موقع جغرافیائی نخست به عثمانی و مصر نفوذ کرد (تقی زاده، ۱۳۸۹، ۷۷-۱۳۲). جریان روشنفکری در ایران از ابتدای قرن ۱۹ میلادی و با آغاز ارتباطات گسترده با غرب، شکل گرفت و به خصوص در دوره ی ناصری رشد یافت و از مشروطه به این سو به طور جدی وارد صحنه سیاست ایران شد (پزشکی و دیگران، ۱۳۸۱، ۴۴-۴۵).

صنعت چاپ

نخستین چاپخانه در ایران، که به صورت چاپ سنگی بوده و با اطمینان می توان درباره آن سخن گفت، در سال ۱۲۴۸ هـ. ق به کوشش میرزا صالح شیرازی در تبریز آغاز به کار کرد. در دهه های بعد از آن تعداد چاپخانه ها و کتاب های منتشر شده رو به افزایش گذاشت و کتاب های چاپ سنگی نیز در بازار، جایشان را در کنار کتاب های دست نویسی پیدا کردند و هواداران خاص خود را یافتند. چاپخانه های خصوصی که نقش اصلی را در انتشار این کتاب ها برعهده داشتند، به موضوعات بسیار مردمی پرداختند. ادبیات با محتوای مذهبی، مراسم مذهبی، اصول فقه، ادعیه و آداب انجام واجبات، فرایض و مراسم دینی از جمله موضوعات محتوایی این کتاب ها بودند (شجنگلوا، ۱۳۸۸، ۵۲-۴۸). موضوعات اصلی کتاب های چاپ سنگی عبارتند از:

مسائل اسلامی نظیر قرآن و اخلاق اسلامی، مسائل شیعی نظیر حقوق، اصول فقه شیعه، ادبیات فارسی شامل دیوان ها، تذکره ها و ادبیات عرب شامل صرف و نحو، پزشکی (پزشکی سنتی)، تاریخ و جغرافیا، زندگی نامه ها، فلسفه و منطق، تصوف و عرفان، جنگ (رفیق، ۱۳۸۴، ش ۲).

انتشار روزنامه و چاپ کتاب

در زمان ناصرالدین شاه روزنامه برای اولین بار در ایران برپا گردید. (کسروی، ۱۳۹۲، ۳۰-۳۱). مطبوعات انتشارکتبی افکار و اندیشه های افراد و گروه هایی است که پیام به عموم مردم داشته و روابط گسترده ای را در میان افراد، جامعه و دولت فراهم می کند.

مبادرت به انتشار جراید یکی از نخستین نشانه های تأثیر غرب در تمام خاورمیانه بود. (الگار، ۱۳۶۹، ۱۹۴).

روزنامه ی تمدن در مقدمه ی اولین شماره خود در تعریف روزنامه و اهمیت آن می نویسد: «بر آنان که از ترقیات دول و ملت مستحضرند، واضح است که هیچ قومی از حضيض ذلت به اوج عزت نایل نخواهد شد جز در سایه علم و دوری از جهل. که برای رسیدن به این دو هدف محرکی لازم است که پیوسته اذهان عموم را بطور سهل و ساده به تذکر حوادث و شرح وقایع به جانب این دو جلب نماید و این محرک استمراری را روزنامه می نامیم که همه روزه یا همه هفته با بیاناتی شیرین، وقایع

حادثه و نصایح مفید و کیفیت و ثمرات اختراعات جدید یا مفاسد و ضررها و عادات ناپسند را به اطلاع عموم برساند». (تمدن، ۱۳۲۴ق، ش ۱، ۱).

برای نخستین بار در خاورمیانه، در زمان سلطنت محمدعلی پاشا در مصر انتشار روزنامه به منصفی ظهور رسید. ده سال طول کشید تا در ایران نیز روزنامه‌ی کاغذ اخبار به کوشش میرزا صالح شیرازی یکی از نخستین دانشجویان اعزامی به اروپا انتشار یافت (الگار، ۱۳۶۹، ۱۹۴). همین روزنامه بعدها به دستور امیرکبیر پس از تغییراتی محسوس به نام وقایع اتفاقیه روزنامه رسمی تهران گردید و نخستین شماره ی آن روز جمعه پنجم ربیع الثانی ۱۲۶۷ در تهران انتشار یافت. این روزنامه هفتگی و چاپ آن سنگی و به تفاوت دارای سه یا دو ورق بود (شمیم، ۱۳۷۸، ۱۶۴).

چاپ روزنامه هم در داخل و هم در خارج از کشور صورت می‌گرفت. اما روزنامه‌هایی که در خارج از کشور چاپ می‌شد، به دلیل انتقاداتی که از وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور می‌کردند و به واسطه مقایسه‌ی ایران با کشورهای دیگر به ویژه کشورهای مجاور، در آگاهی مردم تأثیر به‌سزایی داشتند. از جمله این روزنامه‌ها می‌توان به روزنامه اختر چاپ استانبول به مدیریت محمدطاهر تبریزی، ثریا و پرورش چاپ قاهره توسط علی محمدخان کاشانی، قانون و عروه الوثقی به ترتیب توسط میرزا ملکم خان چاپ لندن و سیدجمال الدین اسدآبادی در فرانسه و حبل المتین توسط مؤیدالاسلام در کلکته نام برد. (حامدی، ۱۳۸۹، ۲۹). قانون قاچاقی به ایران وارد می‌شد (کدی، ۱۳۸۱، ۸۱).

شاید ستم و خودکامگی حاکمان ایران، عمده‌ترین عامل ناخشنودی توده‌های مردم را فراهم آورده باشد، اما عامل ناخشنودی‌ها حساس‌شدن توده‌ها نسبت به ناهنجاری‌های اجتماعی بود. این حساسیت مرهون آگاهی‌هایی بود که از راه‌های گوناگون به داخل ایران سرازیر می‌شد. منبع این آگاهی‌ها نخست مسافران و جهانگردان ایرانی بودند که به ممالک اروپا یا به مستعمرات بریتانیا، مانند هند سفر می‌کردند و با جلوه‌هایی از فرنگ و تمدن و سیاست غرب آشنا و بعضاً در همان نگاه نخست دل‌باخته آن می‌شدند و مشاهدات خود را در سفرنامه‌های خویش به آگاهی مردم می‌رساندند. برای نمونه می‌توان به تحفه‌العالم اثر میرزا عبداللطیف شوشتری، مسیر طالبی اثر میرزا ابوطالب خان، حیرت نامه اثر میرزا ابوالحسن خان ایلچی و مرآه الاحوال جهان‌نما اثر میرزا احمدکرمانشاهی اشاره کرد. تأثیر این سفرنامه‌ها در آگاهی بخشی به ملت ایران هرچند در سطح نخبگان می‌ماند ولی بعدها به عنوان شیوه‌ای برای بیدارگری عمومی برگزیده شد و پایه‌ی سبک جدیدی گردید که میان واقع‌گرایی و تخیل پیوند برقرار می‌نمود. بهترین نمونه آن سیاحت نامه ابراهیم بیگ به قلم زین العابدین مراغه‌ای است. (صاحبی، ۱۳۸۷، ۴۹).

کتاب‌های دیگری نیز توسط روشنفکران عصر قاجار نوشته و یا ترجمه شدند، از جمله آثار حاج میرزا عبدالرحیم نجارزاده طالبوف تبریزی مانند: کتاب احمد، مسالک‌المحسنین، مسائل‌الحیات و

همچنین یادداشت‌های میرزا ملکم خان، فتحعلی آخوندزاده و ... این آثار که همگی بیداری و آگاهی مردم را خواهان بودند، سهم بسیاری در روشنی افکار عامه داشتند. (حامدی، ۱۳۸۹، ۳۰؛ تقی زاده، ۱۳۸۹، ۷۷-۱۳۲).

از اشخاص بسیار مؤثر در بیداری ملت ایران و پاشیدن تخم نهضت انقلابی میرزاملکم خان ارمنی اصفهانی پسر میرزا یعقوب خان بود که به عقیده تقی‌زاده نوشته‌های او مؤثرترین کتب و مقالات بود. روزنامه قانون او که در لندن طبع می‌شد و رساله‌های متعدد بسیار پرمعنی که وی تألیف و نشر می‌کرد، انقلابی در افکار ایرانیان به وجود آورد. پس از آن کتب حاج میرزا عبدالرحیم نجارزاده طالبوف تبریزی مانند کتاب احمد و مسالک‌المحسنین و مسائل الحیات و غیره تأثیری بسزا داشت و دایره انتشار آنها نیز بسیار وسیع بود. جرائد فارسی منتشر در مصر و هند و مخصوصاً ثریا، پرورش، حکمت، حبل‌المتین و غیره سهم متناوبی در روشنی افکار عامه داشتند. (تقی زاده، ۱۳۸۹، ۷۷-۱۳۲).

نماینده‌ی تمام عیار تفکر بازرگانان ترقی‌خواه، حاجی زین‌العابدین مراغه‌ای نویسنده کتاب سیاحت‌نامه‌ی ابراهیم بیگ می‌باشد. تاجرها نیز در حرکت مشروطه‌خواهی و آزادی سهم عمده‌ای داشتند، و میان آن و طبقه‌ی روشنفکر پیوستگی فکری و عملی برقرار بود. تجانسی که هیچ‌گاه بین روشنفکران و ملایان به وجود نیامد. آنها ذاتاً نامتجانس بودند. (آدمیت، ۱۳۸۷، ۱۴۹-۱۵۰).

در کتاب «احمد» یا «سفینه‌ی طالبی»، گفت و گوی پدری با فرزند خیالی خود «احمد» انجام می‌گیرد. این گفت و گو در موضوع‌های مختلف علمی به زبانی ساده و قابل فهم اطفال نوشته شده و طالبوف علوم و کشفیات و اختراعات گوناگون را از روی کتب روسی که در دسترس داشته در این کتاب شرح داده و احمد را به تماشای برج ایفل پاریس و مجلس سماع، عمارت بلور لندن و اهرام مصر می‌برد و با اکتشافات و مظاهر و آثار علوم و تمدن سرزمین‌های مختلف آشنا می‌کند. وی در کتاب، توجه خود را بر بی‌نظمی امر آموزش در کشور و عقب ماندن آن از قافله‌ی تمدن قرار داده است. زین‌العابدین مراغه‌ای در کتاب سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ، شرح حال ناآگاهی مردم و ستمگری‌های حکمرانان و زمامداران حکومتی را در خلال سفری که از مصر تا ایران انجام داده به رشته‌ی تحریر درآورده است. نویسنده با طرحی نقادانه سعی در آگاه کردن مردم کشور خود از طریق مقایسه‌ی وضعیت مردم کشورهای مجاور با وضعیت هم‌میهنان خود داشته است. یادداشت‌های میرزاملکم خان، فتحعلی آخوندزاده و ... که همگی بیداری و آگاهی مردم را خواهان بودند در آموزش جدید تأثیر داشته است. (حامدی، ۱۳۸۹، ۳۰).

ناصرالدین شاه به زبان‌های خارجی، به خصوص فرانسه دلبستگی فراوان داشت. در زمان او جلد اول فرهنگ فارسی - فرانسه تدوین شد و به روایت ایرج افشار، شاه خود نقش مهمی در تدوین این فرهنگ به عهده گرفت. (میلانی، ۱۳۸۷، ۱۳۳).

مشکلات مطبوعات

برای جلوگیری از ورود روزنامه‌های مترقی به ایران یا فرستادن اخبار تظلم‌خواهی مردم برای روزنامه‌نگاران و روشنفکران برون مرزی، تمام پاکت‌ها و محموله‌های پستی را در پستخانه بازرسی و تفتیش می‌کردند. به این ترتیب که تمام نوشتجاتی که از فرنگ برای مردم می‌آوردند یا از اینجا به فرنگ می‌بردند، پستخانه باز کرده، دوباره در پاکت را بسته به صاحبش می‌رساندند. (کهن، ۱۳۶۳، ۱۳۵).

از جمله نشریاتی که برای ورود به کشور با سختگیری شدیدی مواجه بود، روزنامه قانون بود. این روزنامه اوایل توسط پستخانه به دست خوانندگان می‌رسید، بعدها دایره تفتیش مطبوعات به قدری شدت عمل به خرج داد که دوستان ملکم ناگزیر شدند روزنامه‌ها را مخفیانه در تهران، از روی نمونه-ی ارسالی از لندن چاپ و توزیع کنند. این عمل هم کشف شد و متصدی آن به زندان افتاد. پس از آن صفحات از هم جدا شده‌ی آن را به صورت لفاف پارچه و اشیاء تجارتي و درون عدل‌های قماش از منچستر به بوشهر و شیراز و اصفهان می‌آوردند. (طباطبایی، ۱۳۶۶، ۸۵).

مخاطبان روزنامه‌ها مردمان شهری و باسواد بودند و از آنجاکه اولاً تعداد افراد با سواد کم بوده و ثانیاً اکثریت مردم به خاطر فقر مالی قدرت خرید روزنامه را نداشتند، در تهران و بعضی از شهرهای بزرگ قرائت خانه‌هایی در آن زمان دایر شده بود تا مردم به صورت رایگان روزنامه و کتاب بخوانند و احتمال دارد که برای مردم بی‌سواد نیز در این مکان‌ها روزنامه می‌خواندند. در روزنامه‌های آن دوران مطالب زیادی درباره‌ی عشایر، زارعان و به طور کلی قشر ضعیف و فقیر جامعه نوشته می‌شد، ولی مخاطب روزنامه‌ها خود این طبقات نبوده و این مطالب بیشتر برای مطلع ساختن جامعه و یا دلسوزی درباره شرایط سخت زندگانی طبقه زحمت‌کش جامعه بود. (اتحادیه، ۱۳۷۵، ۷۳).

از نگاه کاوه‌گسترش سواد عمومی و مبارزه با جهل هزاران بار واجب‌تر از حزب‌سازی، در افتادن با کابینه‌ها و یا مشغول شدن به سیاست خارجی است. اگر تشکیل جمعیت‌های سیاسی و جنگ اجتناب‌ناپذیر است باید علیه پرچمداران بی‌سواد و غوغاگران مخالف تأسیس مدارس دخترانه، روشن‌کنندگان آتش منازعات فرقه‌ای، اسیری زنان و ... جنگید. باید از جامعه غرب الگو گرفت که تنها معدودی از اهل فن مانند نمایندگان مجلس، مدیران عالی رتبه، اصحاب مطبوعات ... دست اندرکار سیاستند و بقیه به امور بنیادین دیگر اشتغال دارند. لذا جامعه سیاسی ایران اگر حقیقتاً «درد وطن» دارد، باید دست از گریبان کابینه‌های متزلزل کشیده و به همه‌ی آنچه که به عنوان اصلاحات ریشه‌ها یاد شد، همت گمارند تا رهایی کشور ممکن گردد. (ملائی توانی، ۱۳۸۱، ۲۰۷).

نتیجه

در سال‌های مشروطه قشر تجددطلب و اروپا رفته‌ای که مظاهر تمدن غرب را دیده بودند، تلاش کردند تا تغییراتی را در کشور ایجاد کنند. آنها که خواستار تغییر اساسی در ساختار حکومت بودند،

به گسترش افکار خود پرداختند. از جمله روش‌های انتقال اندیشه اقداماتی نظیر انتشار روزنامه و چاپ کتاب بود، ورود صنعت چاپ به ایران در دوره قاجار در آگاهی بخشی مردم نقش مهمی را ایفاء کرد. چاپ روزنامه که در داخل و خارج از ایران صورت می‌گرفت و کتاب‌های متعددی که به چاپ می‌رسید، در افزایش آگاهی و اطلاع رسانی و بالاخره بیداری مردم نقش بسزایی داشت. بدون شک اگر آگاهی وجود نداشت مشروطیت و مشروطه‌خواهی هم پیش نمی‌آمد.

منابع و مآخذ

۱. اتحادیه، منصوره، (۱۳۷۵)، مجلس و انتخابات (از مشروطه تا پایان قاجاریه)، تهران، نشر تاریخ ایران.
۲. آدمیت، فریدون، (۱۳۸۷)، ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران، تهران، انتشارات گستره.
۳. آدمیت، فریدون، (۱۳۸۸)، فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران، تهران، انتشارات گستره.
۴. پزشکی و دیگران، (۱۳۸۱)، انقلاب اسلامی و چرایی و چگونگی رخداد آن، قم، انتشارات معارف، چ ۲۵.
۵. تقی‌زاده، حسن، (۱۳۸۹)، خاطرات پراکنده از انقلاب مشروطیت ایران، در سیری در تاریخ انقلاب مشروطیت (تأثیر قیام مردم تبریز و آذربایجان در پیروزی های انقلاب مشروطیت)، به کوشش رضا همراز، تبریز، آذربایجان، چ ۲، صص ۷۷-۱۳۲.
۶. حامدی، زهرا، (۱۳۸۹)، مدارس جدید و پیامدهای آموزش نوین در فارس از مشروطیت تا پایان دوره قاجاریه، شیراز، انتشارات تخت جمشید.
۷. رفیق، احمد، (۱۳۸۴)، چاپ سنگی، فصلنامه‌ی کتابداری و اطلاع رسانی، ش ۲، ج ۸.
۸. روزنامه‌ی تمدن، (۱۳۲۴ق)، مقدمه، سال اول، ش ۱، ص ۱.
۹. سایکس، پرسی، (۱۳۷۰)، تاریخ ایران، ترجمه‌ی محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران، دنیای کتاب، ج ۲، چ ۵.
۱۰. سلیمانی، افشار، (۱۳۷۸)، مأموریت‌های دکتر میلیسپو در ایران (ریشه‌یابی سلطه‌ی استعماری دول خارجی)، اردبیل، انتشارات قصه گو.
۱۱. شچگلوا، الیمپیاد اپولونا، (۱۳۸۸)، تاریخ چاپ سنگی در ایران، ترجمه‌ی پ منزوی، تهران، معین.
۱۲. شمیم، علی اصغر، (۱۳۷۸)، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، انتشارات مدبر، چ ۸.
۱۳. صاحبی، محمد جواد، (۱۳۸۷)، مشروطیت یک بستر و دو رؤیا، در همایش پژوهشی جریان‌های فکری مشروطیت، چاپ دوم، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، صص ۷۱-۴۷.

۱۴. صلاح، مهدی، (۱۳۸۷)، بررسی آراء تنی چند از نخبگان جنبش مشروطه‌خواهی در ایران، در همایش پژوهشی جریان‌های فکری مشروطیت، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، چ ۲، صص ۱۰۱-۱۲۸.
۱۵. طباطبائی، محمد محیط، (۱۳۶۶)، تاریخ تحلیلی مطبوعات، بعثت، تهران.
۱۶. کدی، نیکی، (۱۳۸۷)، ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان، ترجمه ی مهدی حقیقت‌خواه، تهران، ققنوس، چ ۳.
۱۷. کسروی، احمد، (۱۳۹۲)، تاریخ مشروطه ایران، تهران، آدینه سبز.
۱۸. کهن، گوئل، (۱۳۶۳)، تاریخ سانسور مطبوعات یاران، تهران، آگاه، ج ۱، چ ۲.
۱۹. الگار، حامد، (۱۳۶۹)، دین و دولت در ایران، ترجمه ی ابوالقاسم سری، تهران، توس.
۲۰. مزینانی، محمد صادق، (۱۳۸۷)، تمایزات فکری مشروطه‌خواهان مذهبی و غربگرا، در همایش پژوهشی جریان‌های فکری مشروطیت، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، چ ۲، صص ۲۰۷-۲۴۵.
۲۱. ملائی توانی، علیرضا، (۱۳۸۱)، مشروطه جمهوری (ریشه‌های نابسامانی نظم دموکراتیک در ایران)، تهران، انتشارات گستره.
۲۲. مهاجری، مسیح، (بی تا)، جهان اسلام در عصر حاضر، تهران، انتشارات دانشگاه مذاهب اسلامی.
۲۳. میلانی، عباس، (۱۳۸۷)، تجدد و تجددستیزی در ایران، تهران، اختران، چ ۷.



پښتو ښکته علمون انساني و مطالعات فرېښتې
پرتال جامع علمون انساني